

Lonåsen i Tynset, et eksempel på forandring i kulturlandskapet

Av Amund Spangen

Embret Lunaas ble født i Lonåsen i 1891. Han utvandret til Canada i 1913. Han var en dyktig fotograf og hos slektninger i Lonåsen etterlot han seg mye bilder og negativer. En del av dette har Musea i Nord-Østerdalen fått kopiert og har i fotosamlinga si. Det gjelder ikke minst landskapsbilder tatt i Lonåsen de første åra etter 1900, og som gir et godt inntrykk av kulturlandskapet på den tida. Vi har fotografert noen av de samme motivene 80 år senere, og har, ved å sammenlikne bildene, forsøkt å finne ut hva som har skjedd med kulturlandskapet.

Gamle og nye bilder illustrerer på en utmerket måte de store forandringer som har skjedd, både når det gjelder bebyggelse, bruk av innmark og utmark, og ikke minst landskapsformene.

Midt på bildet: Karlsgarden. Bak til venstre: Oppistu og Vehlstu. Bak til høyre: Vehlstuegga. Lang færre hus på bildet tatt i 1988 enn på bildet fra like etter århundreskiftet. «Hesjevedkræggene» finner vi ikke. Bratte og utilgjengelige jordstykker har vokst til med skog.

Seterdrift

Seterdrifta hørte heime i et ekstensivt jordbruk som baserte seg på utnytting av store områder i periferien av grenda. For Lonåsens vedkommende opphørte tradisjonell setring definitivt i 1950-åra.

En av de siste gardene som brukte setra si i traktene nord for Lonåsen var Tovsmoen. Disse setrene var opprinnelig høstsetrer. For å unngå beiting i utmarks-slåttene, kunne en først flytte til høstsetra i midten av august. Det var samtidig med at en begynte med slåttene på setervollen og i utmarka. Før denne datoen gikk dyra på skogsbeite innafor havnegjerdet i Lonåsen. Tidligere ble flerseterssystemet praktisert her òg. En del av gardene, og alle i den østre delen av Lonåsen, hadde vårseter på Eggevangan og Gammelvangan på østsida av Lona. Der lå de med dyra den første delen av sommeren. Gardene på sørsida av Tunna og i den vestre delen av Lonåsen hadde høstseter på Skårvangen og Jernsenget. Garder som ikke hadde seter, hadde dyra sine på skogsbeite i nærheten av garden. Vårsetrene ble nedlagt tidlig; de siste var i drift ca. 1920. At datoen for seterflyttinga var så sent som i midten av august betydde at et stort antall dyr beitet innafor et begrenset område en stor del av sommeren. Skogsbeitet ble hardt beskattet og landskapet fikk beitelandskapets karakteristiske trekk. Så lenge setrene var i drift og utmarksslåttene ble slått, satte dette også sitt preg på landskapet i setertraktene og i utmarka.

Fra venstre på det gamle bildet: Oppistu og Vehlstu, Lonåshaugen, Karlsgarden. På bildet tatt i 1988 skimtes bebyggelsen så vidt gjennom skogen som har vokst opp. Husa på Lonåshaugen er borte bortsett fra en forfallen låvebygning. Den ene stua er flyttet til Tynset bydemuseum.

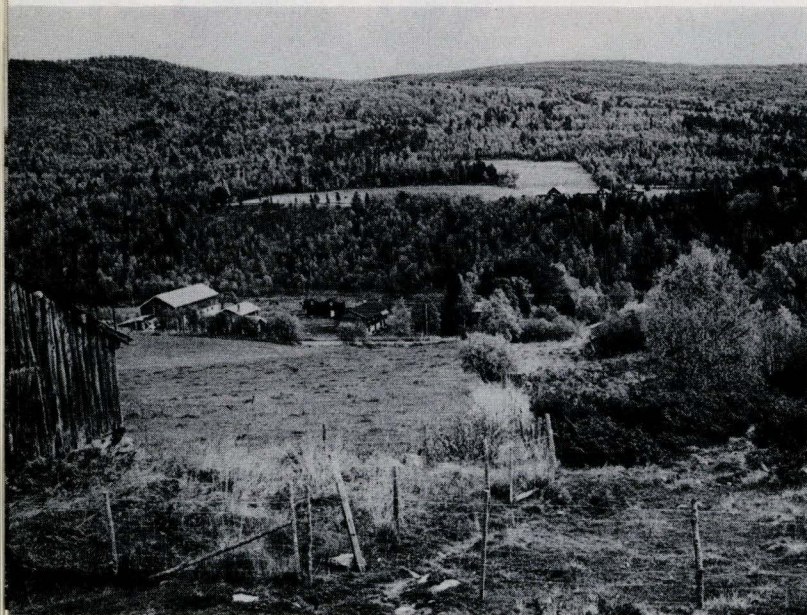
Åker og eng. Driftsform

Mekaniseringa i jordbruket fikk naturligvis også konsekvenser for kulturlandskapet. Etter siste krig satte en ny mekaniseringsfase inn for fullt, arbeidshesten ble byttet ut med traktoren, og redskapsparken måtte tilpasses krav til effektivitet og moderne rasjonell drift. Mye av den nye redskapskapen forutsatte relativt store, jevne og sammenhengende arealer, og derfor måtte overflødige gjerder bort, åpne grøfter ble fylt igjen, tomme høyløer som lå spredd bortover jordene sto bare og forfalt eller ble revet, og mindre jordstykker som kanskje lå tungvint til ble liggende brakk. Et karakteristisk trekk ved kulturlandskapet var alle «hesjekræggene» med hesjeved rundt som sto som pyramider bortover alle jorder. De er det bare rester igjen av. Hesjeveden er blitt saget opp og vi finner den igjen som stolper i nye trådgjerder. Landskapet er blitt forenklet og mer ensformig. Av bebyggelsen er det ikke bare løene som er revet eller er i forfall. En del andre hus har ingen funksjon lenger og lider samme skjebne. Sommerfjøs hadde de fleste, men de er enten borte eller forfaller. I Lonåsen har det vært trettien bruk som har hatt dyr. Av disse er det nå (1988) tolv uten dyr. Flere av disse bruka er ubebodd. I 1965 var det sju bruk uten dyr. Utviklinga viser at denne tendensen fortsetter, og det setter sitt tydelige preg på bebyggelsen. De oppsitterne som ikke driver jorda si sjøl lenger, leier den bort

Når alvdøler og tynsetinger som hadde setrer ved Magnillsjøan, «sjøingan», kom med buskapsen sin vår og høst, brukte de gjelen vi ser på bildet på side 18. Stien i forgrunnen er en fortsettelse av denne gjelen. Legg merke til den vesle åkerlappen rett ovafor Vehlstu og Oppistu til venstre i bildet. Den er i gjengrodd med bjørk.

Sommerfjøsset til venstre i forgrunnen er det bare ei tuft igjen av, og Lonåshaugen til høyre i det gamle bildet eksisterer ikke mer.

til en nabo. I beste fall blir bebyggelsen vedlikeholdt og tatt vare på. Husa på gardar som er i drift blir tilpasset nye driftsformer. Mesteparten av bebyggelsen i grenda preges derfor av forandring.

Beitemark

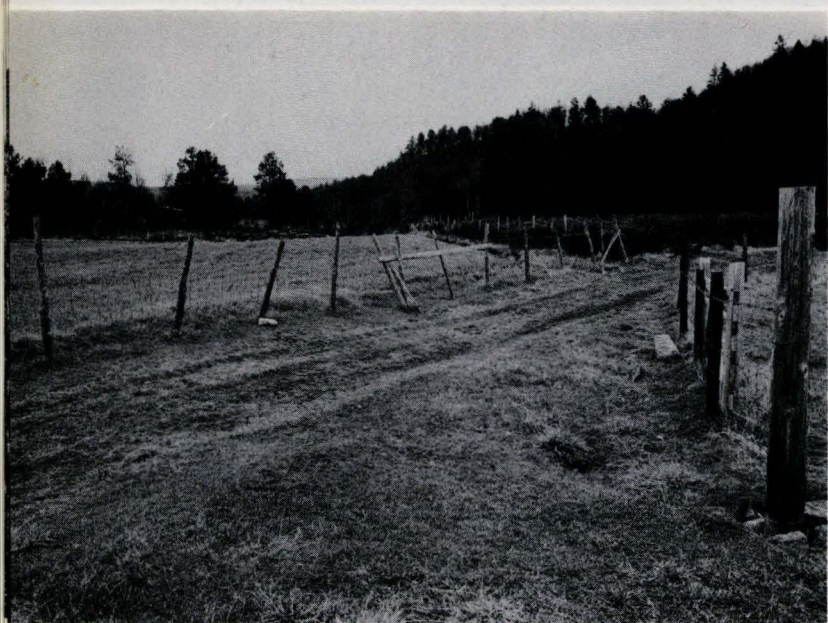
Så lenge utmarksslåttene var i bruk gjaldt det om å holde beitedyra unna til etter at innhøstinga var ferdig. Lonåsgrenda ligger i sørvendt helling ned mot Tunna. De naturlige stengslene som vatn og myr ble utnyttet. Tunna er et slikt naturlig stengsel mot sør. I vest renner Magnilla ned i Tunna, og i øst Lona. Langs Magnilla var de gjerde der det var mulig for dyra å komme over, likeens i nord langs Gjera og videre langs grensa mot Tolga kommune og ned til Lona. På denne måten var innmarka og den nærmeste skogen gjerdet inn, og innafor dette området gikk dyra på beite størstedelen av sommeren. Åker og eng måtte derfor gjerdes inn for å holde dyra unna, og gamle bilder viser hvor framtreddene gjerdene var i kulturlandskapet. Det er de også fortsatt, men tråd- og nettinggjerder markerer seg mindre enn eldre gjerdetyper. Gjelene, som ble brukt når dyra skulle inn og ut fra beite, er for en stor del gjenprodd eller oppdyrket, og gjerdene blir ikke vedlikeholdt.

Vehlmoen med Eggevangan i bakgrunnen. De siste vårsetrene på Eggevangan var i drift til ca. 1920. Den gamle seterbebyggelsen er på det nærmeste borte. Det åpne beitelandskapet rundt setervollene er helt gjenvokst. Bebyggelsen på Vehlmoen har gjennomgått store forandringer i løpet av de ca. 80 åra som skiller bildene. Sommerfjøset i forgrunnen ligger i utkanten av innmarka. Til høgre for fjøset: gjelen som førte dyra til og fra beitet. I dag er den gjenvokst, og skigarden er erstattet med nettinggjerde. Inga grind ut mot utmarka. Sommerfjøset er ubrukt og i forfall. Krøtterstiene ovafor fjøset er i dag uframkommelige, og marka er helt tilvokst av enerkratt og småbjørk. I nordenden av fjøset en tett skogtapp hvor trærne sikkert er ti meter høge.

I 1965 var det til sammen 690 beitedyr i Lonåsen, 9 hester, 263 storfe, 179 sauer og 239 geiter. På denne tida hadde riktignok en del gardbrukere kulturbeite som ihvertfall ble brukt en del av beitesesongen, tidlig på sommeren før skogsbeitet hadde kommet skikkelig, og etter slåtten beitet dyra på avløen før de ble satt på båsen i månedsskiftet september/oktober. Dyra ble altså i stor grad sluppet på skogsbeite. Tidligere var det så mange krøtter på gardene at vinterfôret og sommerhavna så vidt strakk til. Hele kulturlandskapet ble beitet i tur og orden, utmarka trutt og jevnt hele sommerhalvåret, innmarka bare ei kort stund, men beitegangen satte sitt tydelige preg også her. Ser vi på de gamle landskapsbildene, ser vi hvordan beitemarka dominerer kulturlandskapet; tett og snau grasbakke innimellom enerbusker og innunder enkelte større trær. Ennå synes krøtterstiene, men de er i ferd med å gro igjen med gras, og ener og bjørk gjør dem omtrent ufarbare. I 1988 er det i Lonåsen 458 beitedyr, hovedakelig storfe (373) og sau (77), men skogsbeitene i nærheten blir utnyttet i liten grad. Geit finnes nesten ikke mer (5), og den var hard til å gnage i seg toppskudd og småkvist og kunne utrydde småskogen helt. Den andre «grasklipperen», sauen, beiter i fjerne områder og påvirker derfor i liten grad kulturlandskapet i grenda. Når et område utsettes for husdyrbeiting over lengre tid blir terrenget åpent og oversiktlig ved at dyra beiter vekk og tynner ut trevegetasjonen, grasbakken blir ei snau og tett matte. Blir det slutt på beitinga, forandrer grasmatta seg til villeng delvis med andre gras- og urtearter, og havna vil gro til med trær og busker.

Tunet på Vehlstu. Tunet ble tidligere utsatt for mindre slitasje enn i dag.

Informanter:

Borghild og Leif Larsen

Magne Frankmoen

Signe Enget

Borghild Nerby

Øistein Fossbakken

Jon Oldertrøen

Litteratur:

Bygd och natur. Årbok 1979.

Orvar Løfgren: Landskap och livsform.

Eliel Steen: Framtida odling och odlingslandskap.

Lena Bergils och Kelvin Ekeland: Samspel mellan naturlandskap, mellan statlig natur- og kulturminnesvård.

Vidar Asheim: Kulturlandskapets historie.

Tynset Bygdebok.

Åpent skogsbeitelandskap ved Gammelvangan, der bl.a. Vehlstu i Lonåsen hadde vårseter. Svartberget til høyre i bakgrunnen.